

Terug naar de Landbrief

Rede uitgesproken ter gelegenheid van de herdenking van 600 jaar Stichtse Staten door de Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht, op 14 mei 1975 in de Domkerk te Utrecht.

Mr. P. J. Verdam

Koninklijke Hoogheden, Excellentie, Eminentie, en gij allen die ons de eer aandoet van Uw aanwezigheid.

Het is Provinciale Staten van Utrecht een hoge eer dat deze bijeenkomst met zoveel hoge gasten en met zovelen die dagelijks aan het werk der provincie deelhebben, wordt bijgewoond door uwe Koninklijke Hoogheden Prinses Beatrix en Prins Claus der Nederlanden. De Staten waarderen bijzonder uw meeleven in heden en historie der provincie.

Een gelukkige samenvallende van monumenten doet ons tegelijkertijd een tentoonstelling in het provinciehuis en een bijeenkomst op deze plaats houden. Die tentoonstelling is gewijd aan monumenten van bouwkunde, de aanleiding tot deze bijeenkomst is een monument van staatkunde: de Utrechtse Landbrief van 1375.

Dat moet een grote feestdag in Utrecht zijn geweest, die Meidag in 1375, waarop de nieuwe bisschop Arnold van Horn, de hulde van zijn onderdanen ontving. Dat was een reden om toen feest te vieren maar nog niet om het nu over te doen. De reden van onze bijeenkomst ligt in dat andere: Het afgeven van een landbrief, de ontvangst van de Landbrief, de ontvangers van die Landbrief, zijn inhoud en zijn functie, dat alles brengt ons hier bijeen.

De steeds wisselende constellatie van machten en krachten binnen en buiten Utrecht, hun onderlinge verhouding, hun spel en tegenspel, en de macht en de onmacht van de staten daarin, dat alles is een uitermate boeiend gebeuren. Ik wil u aan de hand van grepen uit de geschiedenis, met een zestal grote stappen door die 600 jaar heen terugvoeren naar die eerste duidelijke vormgeving van de Staten van Utrecht.

Als wij zeggen dat de Staten van Utrecht nu 600 jaar vergaderen en werken, dan moeten wij daarbij direct bedenken dat wij in die korte uitspraak een aantal woorden hebben gebruikt, waarvan de betekenis gedurig wisselt. De staten zijn de staten van vier jaar geleden niet en zij zijn helemaal de staten van 600 jaar geleden niet; vergaderen doen ze anders dan toen, en hun werk heeft een heel andere inhoud gekregen. En was het nu alleen maar anders; maar het is zo volstrekt anders, dat ons begrijpen eigenlijk te kort schiet. Het is eigenlijk onmogelijk zich werkelijk in te leven in situaties van eeuwen geleden.

Wij kunnen hoogstens in het verleden een paar punten vinden waarbij wij iets van onze tijd en van onszelf herkennen en enige andere punten waarbij de tegenstelling ons duidelijk opvalt; en wij zien over het hoofd de feiten en ideeën, die zover van ons afstaan, dat wij ze niet eens meer zien.

Als ik dan die eerste stap met u neem en dus eigenlijk uit het heden overstap in het verleden, dan moet ik even een kleine tussenstap maken, denkend aan hoe lang iemand statenlid kan zijn. Dan herinner ik er aan dat op dit moment nog maar één statenlid meer dan 24 jaren lid der staten is. Mevrouw mr. Haars zal in juni van dit jaar 25 jaren lid van provinciale staten zijn. Ik heet haar bijzonder welkom. Vooral ook om het feit dat zij bij Koninklijk Besluit van 12 mei j.l. werd benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Ik wil haar daarmee namens de staten hartelijk gelukwensen.

Maar we gaan het dan nu met die eerste stap proberen.

Laten wij het maar met de eerste stap proberen. Wat zeggen de staten van honderd jaar geleden ons nu nog?

Als ik u het beeld der provincie Utrecht rond 1875 voor ogen breng dan vallen gelijkenis en verschil u direct op. Ik denk aan het verschil in dat ene bericht: „Een aanvang werd gemaakt met den aanleg van een paardenspoorweg over den Rijksweg van Utrecht naar Zeist”. Maar ook aan de overeenkomst in dat andere bericht van 100 jaren her: „De regeling der grensscheiding met Gelderland . . . tusschen Woudenberg en Scherpenzeel is nog aanhangig en in overleg bij gedeputeerde staten der beide provincien”.

Het beste beeld van Utrecht omstreeks 100 jaar geleden geven de sedert afgeschafte jaarlijkse verslagen, die in die tijd de Commissaris des Konings aan de Koning moest uitbrengen. Die verslagen beginnen steeds met een paragraaf over de geest en stemming der ingezetenen. Het is dan elk jaar weer hetzelfde: rust, vrede en tevredenheid en verschillen alleen in het godsdienstige. De gezondheidstoestand was over het algemeen redelijk, behalve dan dat ene vreeslijke jaar, 1866, toen de cholera asiatica „een ontzaglijke menigte mensen ten grave sleepte”. Opvallend vaak wordt melding gemaakt van ziekten onder het vee. Vooral de longziekte is gevreesd. De runderpest (de naam blijft zo mogelijk ongenoemd) bracht in en om 1866 in Utrecht een verlies van 34000 runderen. Overigens wordt soms van welvaart soms van een economische inzinking gesproken. De Eem moet nodig verbeterd en de Lekdijken baren zorg. De droogmakerijen bij Mijdrecht en Maarssen vinden voortgang, maar ten oosten van de Vecht ziet men er van af. Van wegenonderhoud lees ik meer dan van wegeaanleg, behalve in de nieuwe polders. De schipbrug te Vreeswijk wordt beschadigd. De spoorlijn naar Culemborg komt klaar, maar die spoorbruggen hinderen de scheepvaart. Diverse grotere plaatsen moeten een telegraafkantoor hebben. Politie is er te weinig. De scholenbouw is duur. De armenwet geeft woonplaatsconflicten. De hondsolheid neemt af bij het invoeren van de hondenbelasting. Het toezicht op de gemeentebesturen ondervond geen moeilijkheden, al las ik wel wat vaak de fraaie volzin: „Waar teregtwijzing noodig was vondt zij gereeden ingang”. Het werk ter griffie stagneert als er een klerk ziek is; de ambtenaren verrichten hun arbeid wel goed; „Over het algemeen genomen zijn de jaarwedden evenwel

karig en ver beneden de verdiensten”.

Vergelijk ik nu dit alles met vandaag, dan valt het direct op: toen veel dichter bij de natuur, met haar eigen rust en haar eigen rampen. Toen geen hinder van te veel vuil water maar van te veel schoon water; geen klachten over militaire vliegvelden, maar wel over inkwartiering; minder industrie, minder economische regeling, maar dan ook feller crises en epidemieën.

Het zal u intussen zijn opgevallen dat in al deze vermeldingen totnogtoe een instelling niet werd genoemd, namelijk Provinciale Staten. Ik moet het toegeven: u vindt ze in de rapporten van mijn ambtsvoorganger nauwelijks genoemd.

Dat is geen wonder. Want veel te betekenen hadden Provinciale Staten in de vorige eeuw niet. In 1875 kwamen zij in februari met bijzonder verlof van de Koning bijeen, maar alleen om een nieuw lid van Gedeputeerde Staten te kiezen. Hun eigenlijk eerste vergadering houden de Staten in juli en de tweede in november. De begroting voor 1876 belooft ongeveer f 190.000,— zijnde $\frac{1}{2}\%$ van tegenwoordig. De portkosten worden begroot op f 150,—. De betekenis der Staten is maar gering.

Wij leefden in 1875 immers niet onder de Provinciewet van 1962, die aan provinciale staten ruime ontplooiingsmogelijkheden gaf, maar onder de Provinciale Wet van 1850, die al een hele verbetering was vergeleken bij de situatie daarvoor. De vorige eeuw leefde immers uit het systeem: houdt de provinciale staten kort, laat ze niet meer dan één of twee maal per jaar mogen vergaderen, en laat de gouverneur (zo heette de Commissaris des Konings voor 1850) goed opletten dat die provincies niet teruggrijpen naar de oude provinciale zelfstandigheid van voor 1800. En ik maak mij dus op om met u in 1775 te duiken.

Maar deze sprong van honderd jaar maak ik liever in tweeën, want ik moet even stil staan bij de markante figuur van Van de Poll. Enige merkwaardige zaken over zijn rapporten en over zijn persoon mag ik u niet onthouden.

In zijn eerste rapport gedateerd 21 november 1840 schreef hij aan Koning Willem II over moeilijkheden met de Afscheidenen, en wel in Bunschoten, waar een schildwacht, geplaatst voor het huis tot het houden der separatistische oefeningen bestemd, werd beledigd. Dit rapport was de directe aanleiding voor 's Konings ingrijpen, want op dit rapport tekent de Koning aan: „Secretaris van Staat hierover morgen om 10 uur spreken, rakende de inlegering bij de separatisten”. En reeds op 24 november ging een circulaire aan alle Gouverneurs uit: „De Koning verlangt dat de militaire macht niet meer gebezigd wordt om de bijeenkomsten van de Afscheidenen der Hervormde Kerk tegen te gaan, en dat de troepen welke daartoe thans nog op enkele plaatsen gedetacheerd zijn, worden ingetrokken”. Tegenwoordig krijgen wij niet altijd binnen drie dagen reacties uit Den Haag.

In een ander rapport veroorlooft Van de Poll zich een saillante typering: „Het is aan Uwe Majesteit bekend, dat alleen dan, wanneer bijzonder gewichtige financiële vraagstukken worden behandeld, de bewoners van dit gewest, welke daarbij zijn betrokken, van hunnen deelneming doen blijken, welke echter nimmer in ongunstige, scherpe of hatelijke beoordeeling ontaardt”.

Ja, Van de Poll. Zijn buste op Paushuize verraaft zijn veelbewogen levensloop niet. Van Lennep op zijn voetreis door Nederland ging al op Jachtlust in De Bilt op bezoek bij zijn jonge neef Van de Poll die een grootse carrière te wachten stond, maar dat wist hij toen nog niet. Hij werd later burgemeester van Amsterdam waar het belastingoproer van 1835 tot zijn heengaan leidde om het maar voorzichtig uit te drukken. Vijf jaar later werd hij Gouverneur des Konings in Utrecht, uit welk ambt hij tien jaar later ongevraagd werd ontslagen. Een week later moet hij het hoogtepunt van zijn carrière hebben bereikt: hij werd toen gekozen tot lid van Provinciale Staten van Utrecht!

En dan nu naar 1775

Om de sfeer goed te proeven wil ik even met u zo'n statenvergadering van 1775 binnen lopen. Eigenlijk mag dat niet; ze wachtten toen nog op de wet op de openbaarheid. Maar we wagen het er maar op. U moet dan zijn op het Janskerkhof in de zaal die nog steeds Statenkamer heet. Daar ziet u ze dan zitten, een groot aantal, en toch maar een klein getal, eigenlijk gezegd drie veelkoppige leden. Drie stemmen in totaal uitbrengend. Trouwens het aantal stemmen is niet zo belangrijk, want meerderheid van stemmen beslist alleen over onbelangrijke zaken; voor zaken van gewicht is eenstemmigheid nodig. Natuurlijk vindt u daar de groep der ridderschap. Tot de ridderschap hoorden in het algemeen zij die een ridderhofstad bewoonden en een dienovereenkomstige staat voerden, en dat waren er in het Utrechtse rond de zestig. Hun afvaardiging bestond uit zeven of acht heren, die samen één stem uitbrachten. Dan waren er de steden, samen ook met één stem. Men sprak in het Utrechtse overigens niet van steden, maar van „stad en steden” en dat typeert de overwegende positie van de stad Utrecht. De delegatie van de stad Utrecht naar de Statenvergaderingen bestond vaak uit zo'n twintig personen. De overige vier steden nml. Amersfoort, Rhenen, Wijk en Montfoort zonden meestal twee of drie afgevaardigden. Oudewater en IJsselstein zult u niet missen, want die behoorden toen niet tot Utrecht. 't Had overigens heel wat voeten in de aarde voor dat die ene stem vaststond.

Het eerste lid der staten (eerste niet in getal, maar in rang, want rang en voorrang waren toen geweldig belangrijk), dat derde en toch eerste lid bestond uit de zgn. geëligeerden. Een merkwaardig gezelschap, als u daar bijvoorbeeld ontwaart de Graaf van Nassau de la Leck, Kanunnik van Oud-Munster, de heer Pit, Deken van Ste. Marie, de heer Godin, Kanunnik van den Dom, en nog andere Kanunniken en Proosten. Vergis u niet: 't zijn allen protestanten, aanhangers van de enig ware gereformeerde religie, die ruim tweehonderd jaar lang de derde stem uitbrachten en de eerste viool speelden. Zij zaten op de plaatsen die vroeger toekwamen aan de katholieke kapittelheren, maar wat wil men. Ja, stad Utrecht en ook Voetius en de zijnen, zij hadden wel gewild: Hef die kapittels op, en dat er dan maar twee stemmen in de staten zijn is best op te lossen: één voor de ridderschap, één voor stad Utrecht en één voor de andere steden. Maar dat nam de ridderschap niet, en de kleinere

steden waren het ook op andere punten meestal met Utrecht al oneens - terwijl er nog niet eens een Kring Midden Utrecht was - en er is dus niets van gekomen. Maar dat speelde in 1660 en in 1582 en dan ben ik mijn tijd ver vooruit, want wij waren toch nog in die statenvergadering van 1775.

En wij horen die staten van 1775 dan beraadslagen. Natuurlijk over de heel gewone menselijke zaken; op personeelsgebied zoals salarisbetalingen, mantelgeld voor de conciërge en vier bodens. Of over de salariëring der deurwaarders, die toen er nog geen postgiro was, de kussens op Hunner Edel Mogenden Statenleden gestoelten in de Domkerk moesten schikken, zodat zij wat gemakkelijker zouden zitten dan u nu. Of over milieuproblemen; zie maar het ingekomen stuk: „dat eenige opgezetenen van Zeist op 't ronddeel bij de Voorlaan op de straat vuil werpen”. Of over de klacht van die grootgrondbezitter, dat de hekken bij de ingangen van zijn landgoed voor de jeugd niet onoverkomelijk bleken en dat men zelfs op zijn landgoed liep. Hij verlangde daartegen een pittige verordening. Het Hof provinciaal, nu 99 jaar geleden opgeheven, werd om advies gevraagd. Dat advies was er binnen een week en de verordening kwam er.

Maar zij beraadslagen en beslissen ook over veel zaken die nu niet meer provinciale zaken maar rijkstaken zijn. Daaraan ziet men hoe Utrecht toen nog een staatje was: het benoemde legerofficieren, het bepaalde mede het marinebeleid door zijn afvaardiging in de admiraliteiten, het gaf paspoorten uit; de staten hieven eigen invoerrechten en kenden eigen douanebeambten en bij Veenendaal moest goed gecontroleerd worden, want zelfs runderen waren toen zo dom niet of ze wisten wel in groten getale clandestien over de grens te komen. Ook hieven de staten allerlei andere rechten, bijv. die op het bier, en op wijn, en die op het gemaalde, zoals die bakker ondervond die als vindingrijk ondernemer op de gedachte was gekomen dat het voor de dienstboden in de Bilt een hele tocht was het brood te komen halen, weshalve hij besloot het bij de huizen langs te brengen; maar de Schout dacht aan het accijns op het gemaalde, nam de kruiwagen en de broden in beslag en wist de man veroordeeld te krijgen tot f 600,— boete. De staten bewerkten kwijtschelding en stonden zo bij de wieg van het nu uitstervend geslacht der broodbezorgers. Eigen grenzen, eigen invoerrechten, eigen recht ook, kortom op allerlei gebied eigenlijk een staatje tussen andere staatjes, zij het in een militaire unie met zes andere.

Zo was, want wij moeten verder, de situatie ook in 1675.

1675 was voor Utrecht een jaar van herstel en wederopbouw in meer dan één zin

Allereerst trachtte Utrecht zich te herstellen van „het 'schrickelyck tempeest van 1674” dat in de stad en provincie een enorme schade had aangericht. De rectorale rede op de diës van de toen nog geen veertig jaar oude universiteit kon niet (zoals toen en nu gebruikelijk) in de Domkerk worden gehouden, want het hele schip was weggeslagen en met het eerste herstel moest nog worden begonnen. Vanuit de gangramen der provinciale griffie kan men

zien dat de Pieterskerk twee torens heeft gehad; ook zij vielen bij de stormramp van 1674; ook zij zijn niet herrezen.

De provincie had zich van veel meer te herstellen, want het had weinig gescheeld of de provincie had niet meer bestaan. In november 1673 hadden de Franse legers de provincie weer verlaten; het dreigement „de Provincie te plonderen en plat te branden” was verder niet uitgevoerd. De ramp van plundering was wel voorkomen, de ramp der vijandelijke bezetting was wel geëindigd, maar daarmee was Utrecht nog niet weer teruggekeerd tot zijn oude positie van lid der Unie.

Integendeel, de Staten-Generaal hadden een paar dagen voor de bevrijding een geheim besluit genomen alle Utrechtse raden en de staten tot nader order te schorsen. Gedelegeerden uit Den Haag bevestigden die schorsing aan de Raad van de stad Utrecht. „Ook bewoogen zij” zo heet het „de andere tegenwoordig zijnde Leden der Staaten ligtelijk tot stilzitten”. Nu hadden de staten juist niet stilgezeten, maar de vorige dag het stadhouderschap over het bevrijde Utrecht aangeboden aan Prins Willem III. Maar nu waren zij dus geschorst. Die schorsing had natuurlijk een reden, die terugging op de inval der Franse troepen twee jaar eerder. Toen die troepen naderden, trok de Prins van Oranje met zijn leger op Utrecht terug. De burgerij schijnt hem niet binnen de stad te hebben willen laten, maar; andere berichten zeggen dat de Prins er mee ingestemd had zich in de dorpen te legeren. Toen de nood hoger werd, bood de stad aan de troepen te ontvangen, maar toen had de Prins al orders op Holland terug te trekken en weldra was Utrecht door de Fransen bezet. Er is dan natuurlijk nog een zoekgeraakte brief in het spel. In elk geval, na de bevrijding gingen de Staten-Generaal met Utrecht dat appeltje schillen en men dacht er niet mals over: Utrecht had zijn plaats in de Unie verspeeld; het kon wel door de Staten-Generaal geregeerd worden als een generaliteitsland; provinciale staten zijn dan overbodig. Nu ja, die wilde denkbeelden hebben maar een paar dagen geduurd. Utrecht uit de Unie kon natuurlijk niet; de persoonlijke hand van Willem III heeft daarin stellig meegespeeld. Maar nu had Holland wel belangstelling voor enig Utrechts grondgebied. Dat dat niet lukte, lag, heel merkwaardig, aan de Zeeuwen. Die zeiden: als dat zo gaat, kan Holland ook wel wat afstaan, bijv. Brielle aan ons, want daar hebben wij nog historische rechten op. Het slot was dat Holland enige militaire bases op Utrechts grondgebied hield, dat de dam in de Vecht bij Muiden vervangen bleef door een sluis, waar Utrecht Holland nog dankbaar voor is, en dat er verder nog zwaar gevochten werd over de protocollaire rangorde der provincie onder de andere provincies; en daar ziet u de willekeur der geschiedbeschrijving: dat zou ik u nu uitvoerig moeten vertellen, als ik aan de geschiedenis recht wil doen, maar ik doe het niet, want wij begrijpen niet meer wat daar belangrijks aan was.

*Ook in de 17e eeuw veroorloof ik mij even een tussen-
landing en wel in 1611*

Dat een actiegroep de provinciale papieren door de war brengt, hebben wij

laatst beleefd. Dat een demonstrantengroep de statenzaal binnendringt is mogelijk. Maar het kan erger. Hoort slechts het volgende vonnis binnen Utrecht gewezen in roerige tijden, - het was in 1611 kort nadat de Prins de burgemeesters van Utrecht door anderen had vervangen niet zonder voorkennis der Staten, „Also Jan Ruijsch Bastaert / Schoenmaker alhier binnen Utrecht / jegenwoordich ghevanghen opten Huijse van Hasenberch / buijten pijn ende banden van ijsere bekent heeft / dat hij” met anderen een complot had gesmeed om „der Staten Camere / als die Heeren Staten . . . vergadert soudē wesen / om datmense dan al te samen bij den anderen soude hebben / op schoonen middach omtrent twaalf uren / met geweld te besetten” en dat met de bedoeling „inde vergaderinghe vande Heeren Staten / doen comen thien ofte twaelf mannen met lange mantels / hebbende daeronder een cort Roer met een Sabel / die segghen soudē jeghens de Heeren Staten: Gheeft ons onse Privilegiën ofte dat gaetter door / dat zij de Heeren Staten alsdan vast houden / . . . ende wel so tracteren soudē / dat zij niet weder inden Haghe soudē loop clagen / ende in haerlieder plaetse anderen / . . . inde regieringe stellen”.

Zij hadden er ook op gerekend dat zij het garnizoen moesten uitschakelen: „ende dat zij aldaer inde Staten Camer door een out manneken toeghemaecht ende gedeguseert (dat is: vermomd) als een Staten Bode / den Heere Commandeur over het Crijchsvolk soudē ontbieden / Cito, Cito, ende hem bij de Cop vatten ende afdwinghen patente om de Soldaten te doen vertrecken”. Waar het vonnis op uitloopt zal u zonder meer duidelijk zijn: „gheexecuteert te worden met den swaerde datter de doot na volcht”. Maar de „Heeren Staten ’s Lands van Utrecht ende die van den Gerechte der Stadt Utrecht” hebben op de ernstige bede en tussenkomst van „den eersamen ende godvruchtigen Kerckendienaren metten Kercken-Raedt,” genade voor rigeur van justitie doen gelden, en Jan Ruijsch drie dagen later op het schavot begenadigd en zijn straf veranderd in verbanning. Zo werd in die tijd de rechtsgelijkheid gediend, want nu was de straf van de schoenmaker gelijk aan die van de oud-burgemeester De Canter, wiens vonnis tot verbanning luidde.

Dit alles had natuurlijk iets te maken met de remonstranten en contra-remonstranten, een intern protestants conflict. Een ander geloof dan de gereformeerde religie werd soms oogluikend toegestaan, soms scherp tegengegaan. Tolerantie op godsdienstig gebied, het ideaal van Willem de Zwijger, was er niet bij sinds de katholieke Graaf van Rennenburg in 1580 naar Spaanse zijde was overgegaan en Groningen en het Oosten van het land onder Spaanse heerschappij had teruggebracht. Voordien leek het toch al heel wankele vertrouwen tussen calvinisten en katholieken nog een kans te hebben, al hadden Amsterdam en ook stad Utrecht al laten zien dat men de katholieken ondanks alle afspraken bij alteraties niet meer duldde.

Met 1575 zijn we al 400 jaar van vandaag af. Steeds moeilijker wordt het zich de leefwijze van de mensen van toen in te denken. Televisiespelen laten ons er soms iets van zien. Bijzonder knap zijn die spelen. Teruggeleefd naar die tijd, heengespeeld naar onze tijd. Wij voelen ons dan teruggeplaatst in die tijd; dat kan natuurlijk niet, niet echt, maar ook niet spelenderwijs. In eens anders gedachtengang zich verplaatsen is bij vrienden-tijdgenoten

al haast onmogelijk. Begrip is meestal een ontmoeting halverwege. De afstand in tijd komt daar nog bovenop.

1575 dan. Weer zo'n jaar midden in de roerigheid van zijn tijden. Dat grijpen naar telkens dat jaar '75 is natuurlijk willekeurig. Of heeft het iets te maken met die uitspraak van Jan Romein: „Zo moet bij tijden de natie zich hernieuwen, en zij heeft het ook gedaan: in de 16e eeuw, toen in de 17e eeuw, toen in de 18e eeuw en tenslotte in de 19e eeuw, telkens omstreeks de jaren '70". Zo willekeurig is de greep dus niet. Maar over deze golfbeweging druf ik geen oordeel uit te spreken.

1575 was dan zo'n jaar midden in alle zorgen en onduidelijkheden van die tijd. De Zeven Verenigde Provinciën met ieder zijn soevereine statenvergadering gaan terug op 1581, de afzwering van Philips de Tweede. Vóór die afzwering waren de provinciale staten niet zelfstandig; zoals Gelre en Holland hun hertog en graaf hadden, zo had ook Utrecht een heer, Heer van den lande genoemd, Philips II en voor hem Karel V. De Unie van Utrecht van 1579 wordt echter al door Gedeputeerde Staten getekend uit eigen naam der staten. Bij de slechting van het fort Vreeburg in 1578 is het duidelijk dat Utrecht aan de zijde van de Prins van Oranje stond. Daarvoor was dat niet duidelijk. Stad Utrecht wilde wel, er werden besprekingen gevoerd, maar telkens kreeg de stad Spaans garnizoen in en dat had een duidelijke reden. Want Utrecht was de provincie, waar het conflict met Alva wel het hoogst was gelopen. Alva wist minder van de burgers van Utrecht dan Van de Poll, want de Spaanse hertog trof op twee fronten bijzonder gevoelig: op het geestelijk front en in het financiële vlak en dat moest wel fout gaan. Stad Utrecht moest officieel voor de Raad van Beroerten verschijnen - waar in het algemeen slechts burgers voor werden gedaagd en niet de openbare lichamen - en liet zich daar niet onbetuigd. Toen met de andere gewesten al een vorm van overeenstemming was bereikt over afkoop van de tiende penning, werd aan de stad Utrecht het recht ontnomen ter Statenvergadering te gaan; hetzelfde lot trof Amersfoort, Wijk en Rhenen, en ook de Edelen en de Geestelijkheid, en de Statenvergaderingen werden verboden.

Roerige tijden dus rond 1575. In dat jaar zelf gebeurde overigens niets bijzonders, behalve dat de Utrechtse kalender veranderde. In Utrecht begon het nieuwe jaar nog altijd met Kerst. 's Konings ordonnantie luidt nu dat met ingang van 1 januari 1576 het nieuwe jaar altijd begint met 1 januari. Zodoende heeft Utrecht tweemaal de laatste dagen van december 1575 beleefd. Maar wat is een week op 600 jaar?

Daarmee hebben wij intussen afscheid genomen van de staten der republiek, van de machtige, haast soevereine hoogmogende heren, die de provincie Utrecht hebben geregeerd, waarbij wij nog even onze bewondering uitspreken voor de wijze waarop zij, zo plotseling tot deze taak gereopen, die hebben vervuld.

Plotseling geroepen in 1578 voor een taak, waarvan zij voordien maar amper weet hadden. Sedert 1567 had Alva trouwens alle vergaderingen verhinderd. En voordien was de taak der staten wel totaal anders.

Want de oppermacht berustte toen niet bij de staten, maar bij de heer van

het land - ik moet in dit jaar natuurlijk zeggen dat het ook een vrouw kan zijn; Renswoude kende zelfs al een vrijvrouw - en dat was Philips II en voor hem zijn vader Karel V, die hoe graag hij in officiële stukken ook sprak van „den drie staten onzer voorschreve stad, steden ende landen van Utrecht”, die staten bepaald niet veel zeggenschap gaf. Het door Karel V ingestelde Hof zal de staten wel bijeenroepen, als het nodig is. Vroeger gebeurde dit door de Dom-Deken, zonder voorkennis van de landsheer, zo protesteerden de Staten. Maar het land van Utrecht is door die vrijheid dan ook gekomen „in grooten verloop”, zo krijgen de Staten in 1536 van Karel V ten antwoord. Dat grote „verloop”, die warboel, ziet dan zonder twijfel op de verwarde toestand van ongeveer 1527. Karel V de Habsburger, en van grootmoederszijde erfgenaam der Bourgondiërs, had allang in Utrecht willen ingrijpen, maar zelfs Holland gaf hem daar geen geld voor! In Utrecht zetelde toen namelijk de bisschop (zo noem ik hem maar, al was hij het formeel nog niet) Hendrik van Beieren, maar uit zijn hoofdstad was hij verdreven door de inwoners zelf met behulp van Karel van Gelre en diens fameuse veldheer Maarten van Rossem. Karel V bestookte Karel van Gelre ondertussen wel in Overijssel en Groningen, hetgeen zijn veldheer Maarten van Rossem niet verhinderde even een plunderuitstapje naar Den Haag te maken. 't Was ver vóór de tijd van het provinciefonds maar toch was het dom, want toen was Holland rijp gemaakt om aan Karel V geld te geven om die Geldersman uit Utrecht terug te drijven, en zo heeft Karel V Karel van Gelre verdreven en met hem de bisschop van Utrecht. Ik twijfel niet of ik ben er in geslaagd u duidelijk te maken dat het een verwarde zaak was.

De bisschop verdreven zei ik, maar dat is maar een halve waarheid. Want Karel V ontnam hem alleen maar het wereldlijke deel van zijn macht, zijn geestelijke wardigheid en zeggenschap bleef. Men kende nml. voor 1528 in Utrecht de bisschop als Heer van den lande. Een situatie die wat ver afstaat van hen die kerk en staat scherp scheiden, maar in die tijden, vooral in Duitsland heel gewoon was. Die situatie was dat de bisschop heerser over het land was, op dezelfde wijze als een hertog of graaf, en tegelijk hoofd van de kerk in datzelfde of een nog groter gebied.

Dat was zo'n verwonderlijke situatie niet. De meeste hertogen en graven waren grootgrondbezitters, die gezag over hun omgeving hadden weten op te bouwen. De kerk had in dat opzicht zeker recht van spreken. In de Middeleeuwen hadden kerk en kapittelen op grootse wijze initiatieven genomen voor ontginningen, ontsluitingen en bedijkingen, en dan is het zo vreemd niet dat het gezag zich niet tot het geestelijke beperkt. De Duitse keizers hadden vooral in de tijd van Otto III (rond het jaar 1000) het systeem van wereldlijke macht voor bisschoppen trouwens wat gestimuleerd om enig tegenwicht tegen de opkomende hertogen en graven te hebben. Maar dat werkte in die oude tijd en zover zijn we nog niet.

Die bisschop van 1528, Hendrik van Beieren, was eigenlijk nog geen bisschop, maar elect, en dat kan de reden zijn, waarom hij de Landbrief niet bekrachtigd had. Dat had zijn voorganger bij zijn inhuldiging in 1517 wel gedaan. En zo ben ik dus 140 jaar te vroeg al bij de Landbrief aangekomen. Op de Landbrief, zoals die in het archief van het Domkapittel bewaard werd,

vermeldt het bovenste opgeplakte perkamentje de bevestiging van de Landbrief uit 1517. En op soortgelijke wijze hebben nog zes van zijn voorgangers de Landbrief bevestigd.

Utrecht is in die tijd in een moeilijke positie. Het heeft wel niets met de Bourgondische eenheidsidealen, met Staten-Generaal en Grote Raad van Mechelen te maken, het kent Staten die door de bisschop worden erkend en geraadpleegd, maar het ligt tussen machten die groter en sterker zijn dan Utrecht zelf, en die op alle mogelijke manieren druk willen uitoefenen op de benoeming van de bisschop en de aanbeveling daartoe vanuit Utrecht. Als de bisschop steun bij de sterkste van die machten vindt, dan is hij ook in Utrecht sterk en overvleugelt hij de staten en als hij van buiten geen steun heeft, is hij ook naar binnen zwak en spelen de staten een grote rol.

De bisschop die in 1475 aan de macht was, is daarvan een typisch voorbeeld. David van Bourgondië overleed in 1496 kort voor de datum die anders zijn veertigjarig jubileum had betekend. De laatste jaren waren moeilijk geweest. Wel was hij een bastaardzoon van de grote Hertog Philips de Goede van Bourgondië en wist hij zich verzekerd van de steun van de bourgondische macht, die vele Nederlandse Gewesten omvatte; zeker, die macht was weer wat aan het opklimmen in de laatste tijd, maar heel wat jaren had hij al buiten Utrecht doorgebracht, omdat het een en al twijfel en verzet was, sinds zijn halfbroer Karel de Stoute in zijn overmoed een onverantwoord verre veldtocht had ondernomen en in 1477 bij Nancy was gesneuveld. De klachtenlijst der staten van 1479 is niet toevallig van dat jaar.

1475, in dat jaar en die andere zeven zeventiger jaren had hij zijn macht geconsolideerd, de Bisschopdavidsgrift in Veenendaal laten graven, de munt tot groot verdriet van Rhenen naar Wijk overgebracht, een gerechtshof ingesteld tot grote ergernis der staten; met culturele zaken kon hij zich bemoeien, het plan om een universiteit te stichten was wel op niets uitgelopen, maar de pas gestichte Hieronymusschool te Utrecht wilde hij graag begunstigen. Figuren als Wessel Gansfort en Erasmus wonnen graag zijn raad in.

David van Bourgondië was van de acht bisschoppen die zeiden naar de Landbrief te zullen handelen, stellig de grootste.

Zo zijn wij dan weer bij de plechtigheid van die meidag in 1375, die zich waarschijnlijk in de gebouwen van het Domkapittel, en vermoedelijk in de aan deze kerk grenzende Domkapittelzaal, nu aula der Rijksuniversiteit, heeft afgespeeld, en waar de Landbrief op aandringen van de drie standen of staten werd afgegeven door Bisschop Arnold van Hoorne. Die brief of zoals de Blécourt-Japikse zegt: „het weinig bekende en toch zo belangrijke privilege” is als het ware de magna charta van Utrecht, zoals uit de inhoud blijkt: de bisschop zegt de burchten en landen van Utrecht aan deze zijde van de IJssel niet meer aan vreemden te zullen geven, zoals vroeger zo vaak gebeurde om de oorlogen te financieren; hij zal alleen Utrechtenaren over die burchten aanstellen; de bisschop zal ieder naar het geldende recht berechten en geen vreemd recht invoeren; hij zal geen oorlog voeren zonder de toestemming van de medeondertekenaars - later staten genoemd - en zo hij bisschop dit alles niet nakomt, dan houdt de gehoorzaamheidsplicht der onderdanen op.

En dan tekenen zij en zegelen zij: de bisschop, de dekens en kapittelen der kerken van de Dom, van Oudmunster, van Sint Pieter, Sint Jan en Sinte Marie, en al die heren, in wier namen u het huidige grondgebied der provincie en nog wel wat meer, terugvindt, zoals de heer Sweder van Abcoude, zijn zwager Johan, heere van Culemborch ende van der Lecke, Ghiselbrecht van Vyanden, Sweder borchgrave van Montfoort, Ghiselbrecht van Sterkenberch, Vrederic uten Hamme, Splinter van Loenresloot, Johan van Ameronghen, Bokel van der Haer, Willem van Vloeten, Arnt van Lunenborch, Johan over die Vechte, en zoveel andere, „ende wij, stad van Utrecht en de steden des Gestichts van Utrecht voers., alse Amersfoort ende Renen”.

Er is op deze Landbrief veel gestudeerd, er is veel over geschreven. Het Gedenkboek dat op uitkomen staat voegt daar enkele waardevolle studies aan toe. Een analyse zult u van mij niet verwachten, maar wel een aanduiding wat nu het eigene van de Landbrief is.

Dat eigene zit niet zozeer in de afzonderlijke toezeggingen die elders of in Utrecht wel eens eerder waren voorgekomen. Dat eigene schuilt in

1. Dat in deze Landbrief de later Staten geheten vergadering voor het eerst optreedt.
2. Dat zich hier dwars door alle samenvoegende en centraliserende krachten heen een deelgebied van 's bisschops veel groter territoir (dat immers wereldlijk ook nog Overijssel en Drente omvatte) zich duidelijk als eenheid manifesteert.
3. Dat het dat doet met een veelomvattende verklaring die de rechten van vorst en burger op vele punten nauwkeurig afbakt.
4. Dat de Landbrief niet een incidenteel progressieve proefballon was, maar dat vele eeuwen teruggegrepen hebben op deze Landbrief, die formeel meer dan 150 jaar heeft gewerkt en die om al deze redenen terecht wel is aangeduid als de Grondwet van Utrecht.

1375 is ver weg. Wat herkennen wij er van onszelf in? Dat valt uit te drukken met de zin: 1375 is een jaar van activiteit, van samenwerking, van inspraak en van protest en die begrippen zijn ook van deze tijd. De tijd rond 1375 vertoont die wonderlijke mengeling, die ons toch zelfs in die tijd thuis doet gevoelen: stad Utrecht staat op het hoogtepunt van zijn bloei; handel en scheepvaart bloeien, kanalen worden gegraven en de burgerij heeft aan de welvaart naar de begrippen van die tijd haar deel. Grootse bouwwerken verrijzen. De Domkerk is sedert lang in aanbouw.

Tegelijk leest Geert Groote, de bekende geestelijke voorman van de Moderne Devotie, o.m. de Broeders des Gemeenen Levens, zegt u maar: de gewone jongens, zijn vlammend protestschrift nog eens door, dat hij schreef tegen de bouw van de Domtoren (contra turrim); als u meeleest, meent u te weten van wie de actiegroepen het tegenwoordig hebben: Die toren is alleen maar grootdoenerij, het geld der kerk is voor de armen en niet voor praal. Een toren is alleen maar geschikt om klokken in op te hangen; dat kan ook wel wat lager. Het protest dat ik verkondig vertolkt een algemene opvatting, een zin die men ook nu nog zelden mist. En dan natuurlijk een uitvoerig

betoog dat van de hele procedure juridisch en materieel niets deugt. En als die toren er komt, gebouwd als hij is op water en zand, „dat zulk een groot gevaarte op zulk een basis lang zal bestaan, verwacht ik dan ook niet”. En als wij liever in 1975 leven, dan is het toch niet zo vreemd dat Provinciale Staten van Utrecht in deze tijd van samenwerking en van inspraak, van hoogbouw en van monument, in de schaduw van de Dom, even wilden omzien naar dat andere monument uit verre tijden, de Landbrief van 1375, praeludium van een aanzet tot de democratische inspraak.